

23. Bradshaw J. Bradshaw on: The family. Health communications / J. Bradshaw. – Inc. Deerfield Beach, Florida, 1988. – 550 p.

With the help of computerized software was registered and duration of latent periods of motor responses to stimuli in the students and compared the results with the performance of individual options investigated the relationship with their parents. Found that increased efforts to students in their relationships with parents to obtain approval to attract attention and interest correlates with high levels of duration of latency response to a stimulus.

Key words: *sensomotor reaction latency period sensomotor reactions, functional status, relationship in the family.*

УДК 37.017.4

ББК 74.580.050.5

Віра Кудlach-Мельник

ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ФІЛОСОФСЬКОГО ЦИКЛУ

У статті теоретично обґрунтовано систему громадянського виховання та визначено її роль у науково-педагогічній практиці викладання предметів філософського циклу. Окреслено історіософські тенденції розвитку громадянськості в поєднанні з патріотичними, національними та загальнолюдськими почуттями.

Ключові слова: *громадянськість, громадянське суспільство, громадянське виховання.*

Сьогодні, у часи динамічної зміни структури та якості людської цивілізації, духовного очищення, починаємо глибше осмислювати самі себе. Кожна свідомо людина хоче пізнати минуле своїми, доступними їй засобами, покладаючись на пропущені крізь себе достовірні історичні факти, на суспільну мораль, на досвід пережитого лиха, на власне розуміння добра, зла, справедливості. Нині виникла необхідність переоцінення сутності процесу виховання молодого студентського покоління, актуальною стала проблема виховання громадянина в її історичному аспекті, визнання громадянських якостей особистості тими цінностями, які були прийняті в конкретний історичний період розвитку суспільства й держави.

Недостатня увага до громадянського чинника в суспільно-політичному розвитку нашої країни спричиняє відсутність динамізму людського потенціалу, зумовлює невідповідність попередніх знань і навичок новим обставинам, почасти демонструє функціональну неграмотність та професійну некомпетентність. У сучасних умовах, коли наше суспільство шукає вихід із кризового стану, коли відсутня для більшості громадян України загальнонаціональна ідея як основа загальної єдності, згоди й міцного громадянського миру, молоде покоління гостро потребує нового пояснення сенсу змін, що відбуваються. Значна частина нашої молоді намагається пристосуватися до життя, головним чином у матеріальному плані, і, як наслідок, зростає агресивність, жорстокість, песимізм, скептицизм, байдужість, страх, готовність до порушення правових регуляторів соціуму заради досягнення власної мети.

Актуальність зазначеної проблеми зумовлена тим, що саме дисципліни філософського циклу покликані виховувати громадянина України, здатного до самовизначення й самовдосконалення, готового самостійно навчатися, творчо працювати й жити; формувати в студентів активну громадянську позицію – компетентну людину, здатну до активної діяльності та співпраці в громадянському суспільстві. **Мета** статті – акцентувати увагу на філософському аспекті теоретичного обґрунтування та особливостей системи громадянського виховання, упровадження її в науково-педагогічну практику вивчення предметів суспільно-гуманітарного циклу.

Важливою умовою для створення системи виховання громадянськості у вищих навчальних закладах є використання досвіду педагогів, діяльність яких спрямована на впровадження громадянської освіти в навчально-виховний процес різних освітніх установ. Цікавими є наукові доробки педагогів О.Сухомлинської [11], О.Пометун [10], П.Вербицької [3] та ін. Більш загальній проблемі розвитку громадянського суспільства присвячені праці таких філософів-науковців, як Г.Нестеренко [8], С.Дробязко [5], М. Каган [6], І.Пасько [9] та ін.

У процесі вивчення дисциплін філософського циклу необхідно формувати високоосвічену, моральну людину. Громадянське виховання спрямоване на становлення особистості, здатної реалізувати інтереси суспільства, держави й свої власні, які були б спрямовані в позитивному руслі до суспільних структур державної влади, загальних цінностей і норм, до свого стану й ролі в суспільстві. Поступово наша країна вступає на шлях формування демократичної, правової держави й становлення громадянського суспільства. Успіхи в цих процесах залежать не лише від розвитку економіки, удосконалення законодавства й модернізації правових відносин, але й від готовності особистості жити в нових економічних і соціально-політичних умовах. Сьогодні стало очевидним, що співіснувати в громадянському суспільстві – це нелегка справа. Маючи особисті потреби, слід визнавати й брати до уваги потреби оточення, приймати істотні відмінності способу життя та розуміти мову іншої людини, уміти знаходити консенсус та кооперуватися з іншими задля досягнення спільних цілей.

Філософські дисципліни звертаються до усвідомлення сутності тих перетворень суспільства, які засвідчують перспективну тенденцію його розвитку. Сучасна філософія переповнена роздумами про майбутнє людства, глобальні проблеми сучасності, що базуються на філософських поглядах В.Вернадського, А.Швейцера та ін., мають на меті глибоке усвідомлення студентами того, що їх вирішення залежатиме від рівня сформованості в останніх громадянської компетентності. Згідно з твердженням А.Бергсона: “У людській душі є процес постійного розвитку” [2, с.130], навчасмо студентів під час викладання дисциплін філософського циклу бути толерантними, терпимими до інших поглядів, співпрацювати в колективі, поважати права інших. Це важливі цінності, що впливають на формування міжлюдських стосунків і визначають способи поведінки в демократичному суспільстві, допомагають відчутти імперативи нашого сьогодення.

Громадянське суспільство має широкий соціокультурний зміст, ставить за мету розвиток і захист суспільних інтересів у межах правового поля. На думку М.Каган, громадянське суспільство – це визначений тип суспільних відносин, відносин громадян, і воно є творінням культури. Подібно до інших форм організації суспільних відносин, громадянське суспільство породжує відповідні йому типи духовної та художньої культури. Іншими словами, громадянське суспільство, за своїм визначенням, є плодом сумісної творчості суспільства й культури. Тільки поверхнєве розуміння громадянського суспільства може зводити його до першої – буттєвої – тріади, оскільки форми духовного й практичного (художнього) самоусвідомлення реальної практики громадянських відносин, нею породжених та тих, що її обслуговують, складають необхідний культурний “шар” цього соціально-історичного утворення, без виявлення ролі якого неможливо отримати адекватне про нього уявлення [6, с.51–52].

Арістотель у своїй роботі “Політика” не називав суспільство громадянським, але вже намагався розмежувати термінологію держави й суспільства, у якому б особа володіла сукупністю громадянських прав [1, с.467]. Він вважає таке суспільство “сімейною общиною”, “племінним союзом”, намагаючись таким чином відділити його від “державної общини” [1, с.410]. Громадянин, згідно з Арістотелем, є особою, яка наділена певними правами й обов’язками в цьому суспільстві, саме вони визначають її статус, тому мислитель розрізняв поняття “права людини” і “права громадянина”.

Громадянин здатен як керувати, так і підпорядковуватися. Відтак Арістотель визначав людину істотою політичною й суспільною [1, с.401]. Філософ писав про необхідність і здатність особи існувати і в суспільстві, і в державі, громадянином якої вона є. Громадянин є одночасно суб'єктом суспільних відносин, роблячи суспільство громадянським, і суб'єктом державних відносин.

Одним із перших, хто порушив питання про місце людини-громадянина в суспільстві, взаємовідносини суспільства та держави, ужив поняття “громадянське суспільство”, розробив концепцію громадянськості, був Томас Гоббс. Філософські погляди Гоббса були співзвучні з ідеями, висловленими його сучасниками Ф.Беконем, Г.Галілеєм, Р.Декартом. Гоббс обґрунтував систему поглядів щодо проблем функціонування держави й прав громадян у своїх творах “Левіафан”, “Про людину”, “Філософські основи вчення про громадянина”. Автор уважав найвищим благом громадянське суспільство, у якому панує громадянський мир.

Гоббс проголосив пріоритет людини-громадянина, виявив обов'язкові функції держави, оскільки людина, переходячи від стану “війни всіх проти всіх” (її природний стан) до угоди про державно-суспільне життя (суспільний стан), покладається на владу держави, яка є гарантом виконання угоди. Дії людини, на думку Гоббса, мають регулюватись ухваленим для всіх законом. Люди повинні дотримуватись єдиного закону, оскільки, за висновком Гоббса, “немає угоди без засвідченої волі того, хто погоджується” [4, с.42]. Угоди, оформлені у вигляді закону, мають виконуватись.

Сьогодні громадянське суспільство визначається різноманітними моделями, в основу яких покладено критерії, що характеризують стан конкретного суспільства з урахуванням його культурної складової. Сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план проблему громадянськості – як якості суспільства та як якості особистості. Українські педагоги вже зробили певні кроки в розв'язанні цієї проблематики: розробляються концепції й програми громадянського виховання дітей та молоді.

У своїх пошуках розробники відштовхуються від власних світоглядних позицій, ідеологічних та ідейно-політичних уподобань, соціально-економічної ситуації та існуючих реалій – віку студентів, форм їх організації, вищих навчальних закладів, індивідуального рівня розвитку тощо. Це лише перші кроки на тривалому й нелегкому шляху процесу формування майбутніх громадян України. І тут немає (і не може бути) одноманітного й уніфікованого підходу до вирішення цієї проблеми, про що свідчить й аналіз сучасних наукових розвідок: одні автори у своїх концептуальних твердженнях ставлять на перше місце в громадянському вихованні молоді в Україні державні інтереси, інші – інтереси особистості; перші висувають на передній план національну ідею та національні цінності, другі відштовхуються від загальнолюдських цінностей; відстоюють ідею полікультурності тощо.

Педагоги мають бути підготовлені до спектра відповідей на важливі для кожної людини філософські питання: “Що і яким чином викликає зміни в розвитку суспільства?”, “Яке наше місце, роль і призначення в суспільстві?” У такому контексті має сенс наукове осмислення проблеми громадянського виховання. Необхідна певна пропедевтична робота з вивчення громадянськості. Так, громадянськість розуміємо як інтегративну якість особистості, що дозволяє їй відчувати себе соціально, морально, політично й юридично дієспроможною. Громадянськістю вважаємо готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Поняття громадянськості тісно поєднується із громадянською відповідальністю – соціальною орієнтацією людини, що пов'язана з почуттям гордості за свою країну, її традиціями, символами тощо, передбачає зрілість політико-правової свідомості, почуття патріотизму, причетність до істо-

ричної долі своєї Вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни, повагу до прав та обов'язків громадянина, державних законів.

До основних складових громадянськості відносимо моральну й правову культуру (почуття власної гідності, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага й довіра до державної влади, готовність виконувати свої громадянські обов'язки) у гармонійному поєднанні патріотичних, національних та загальнолюдських почуттів. Моральна культура включає в себе національні й загальнолюдські цінності, а правова культура є суб'єктивною основою й передумовою існування правової держави, для якої характерний високий ступінь актуальності громадянських якостей. Звідси виховання громадянських якостей (громадянськості) – це емоційно-почуттєве прилучення студентської молоді до різних форм знання, розуміння, діяльності й поведінки, спрямованих на прояви громадянськості. До громадянських якостей належать: любов до свого народу, краю, вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська самосвідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо.

Головна мета громадянського виховання – це підготовка молоді до життя в демократичному громадянському суспільстві, визнання й прийняття цінностей останнього. Представлені вище визначення не претендують на закінченість формулювань і можуть стати предметом обговорення й дискусії. Як і всі дефініції, вони дещо абстраговані й відображають загальні підходи.

Шлях до такого тлумачення проблем громадянського виховання був складним, суперечливим і сповненим протиріч. Адже, перш ніж увійти в сучасний культурний, політичний, соціальний, морально-етичний обіг, вийти на державний рівень, ідеї громадянського виховання в дусі демократії пройшли довгий і складний шлях. Через творчу спадщину філософів, педагогів, суспільних діячів ідеї громадянського виховання були світоглядними уявленнями певних прошарків суспільства, а вже згодом, інколи, упродовж тривалого часу, піднімалися на рівень державної ідеології.

Такий процес спостерігається в соціально-філософських поглядах Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, Дж.Локка та ін. Так, англійський філософ Дж.Локк, один із найпереконливіших фундаторів ідеї толерантності, виховання характеру та інтелекту в громадянському суспільстві, стверджував, що всі люди за своєю природою вільні й незалежні, “накладають на себе узи громадянського суспільства – це домовленість з іншими людьми про об'єднання у спільноту задля зручного, спокійного й мирного співжиття...” [7, с.172]. Разом із тим, на думку філософа, існування громадянського суспільства можливе за умови зречення кожною людиною “своєї виконавчої влади за законом природи і передачі її суспільству ... створення відомого органу влади, якому кожен у цьому суспільстві мусить коритися” [7, с.173].

Водночас можна прослідкувати й зворотний процес: держава, розбудовуючи свої ідейні, ідеологічні й політичні конструкти, використовувала положення та концепції, створені в інших історичних умовах, в інших соціально-економічних обставинах, оновлювала й актуалізувала їх, пристосовувала до своїх умов, бо вони відповідали баченню політиками напрямів розвитку держави (так сталося з культурною античною спадщиною в нацистській Німеччині).

Упродовж віків людство виробило два підходи до визначення мети громадянського виховання (з деякими нюансами), які можна умовно розділити на два напрями: виховання в дусі республіканської громадянськості та ліберальної громадянськості. Республіканська громадянськість, що бере свій початок у класичних республіках Греції та Риму, розглядає особистість як члена політичного суспільства, його невід'ємну складову. Фундаментальні принципи такого громадянства – відчуття належності до по-

літичної спільноти як частини громадянського життя; вірність своїй Вітчизні, що передбачає незаперечне виконання правових норм суспільства; першочерговість громадянських, державних обов'язків над індивідуальними інтересами.

Інший підхід до мети громадянського виховання, що йде від ідей Т. Джефферсона, базується на ідеях свобод і прав індивіда – це ліберальна традиція, її центральна ідея – усі індивіди рівні між собою й мають однакові права за будь-яких обставин; без прав не може бути будь-яких обов'язків. Ліберальна традиція включає три головні групи прав: громадянські, політичні та соціально-економічні, що сьогодні розглядаються як універсальні й неподільні; їх основою складають морально-етичні засади. Таким чином, ліберальна традиція підтримує права індивіда й захищає їх від будь-якого втручання влади, у той час як республіканська акцентує увагу на належності до колективу й на розвитку обов'язку, відповідальності.

Коли зробимо екскурс в історію, то побачимо, що республіканська громадянськість знаходиться в основі діяльності держав із сильною вертикаллю влади, досить часто з авторитарною формою правління. Інша концепція притаманна державам з більш-менш сформованою демократією, з розвинутим громадянським суспільством або ж із тенденцією до його розвитку. У наш час, тобто в Новітній історії, у суто педагогічному аспекті ці дві ідеолого-політичні тенденції втілюються, як правило, в різних виховних концепціях. Республіканській традиції відповідає авторитарна концепція виховання, що відстоює позиції первинності, пріоритету інтересів держави, а не особистості, підкорення людини державі. Таке розуміння громадянськості прослідковуємо від античності до сьогодення, від Платона до А.Макаренка.

За умови, якщо ліберальна концепція знаходиться в основі діяльності держави, то, як правило, у вихованні громадянськості превалює виховання, спрямоване на вільний розвиток індивіда незалежно від учителя, школи, світу дорослих і, зрештою, від держави, тобто виховання особистості, яка перебуває не в гармонії із суспільством і державою, а в гармонії із собою й природою. Найбільш повно ця позиція відбилась у концепції “природного виховання” Ж.-Ж.Руссо, ідеологічно й філософськи обґрунтована в його “Суспільному договорі”, де права людини поставлені вище за права держави. Отже, як бачимо, у виховному процесі відображені дві головні тенденції: одна – виховання людини для держави, друга – виховання людини насамперед для самої себе.

Проблема поєднання інтересів людини й громадянина змушувала вчених шукати шляхи її розв'язання. Зокрема, серед педагогів знаходимо таких, які намагались об'єднати ці два завдання – формування людини й формування громадянина – через поєднання громадянськості з людяністю, гуманізмом. Вони, з одного боку, через виховний процес долучали молоду людину до проблем держави, щоб вона пропускала їх через свої почуття, вчинки, емоції, дії, а з іншого, – усю свою педагогічну, виховну діяльність спрямовували на те, щоб педагог і навчальний заклад, як представники держави, сім'я, громадськість ураховували природні потреби студента, дбали про його вільний розвиток і саморозвиток, спонукали до ініціативи й тим самим виховували активних, свідомих громадян. Під час викладання філософських дисциплін найприйнятнішим у процесі громадянського виховання вважаємо поєднання республіканської та ліберальної громадянськості.

Сьогодні перед викладачами постає складне завдання – виховати сократівську особистість, переконану в тому, що вона є громадянином України, яка водночас усвідомила б свою національну приналежність до народу України. Любов до рідної землі, отчого краю, до рідної мови, батьків – це природні почуття кожної людини, кожної національності, що живлять її патріотизм. З такої поваги й любові до рідного розвивається повага й любов до країни. З патріотизму індивідуального формується патріотизм загальнонародний.

Виховання в студентів громадянськості під час вивчення суспільствознавчих дисциплін – одна з головних умов свідомого засвоєння ними програмового матеріалу. Студенти не просто засвоюють певну систему знань, а й учаться аналізувати, порівнювати, узагальнювати. Використання проблемних завдань під час лекційних і практичних занять дає можливість вирішувати завдання творчого характеру, поглиблювати знання з основ філософських наук, формувати наукові, творчо-пізнавальні вміння й практичні навички. Рівень їхньої сформованості залежить від особливостей організації діяльності.

У результаті самостійної пізнавальної діяльності у розв'язанні проблемних завдань збільшується обсяг знань та умінь, відбувається процес загального інтелектуального розвитку особистості. Формування пізнавальної самостійності визначається взаємозв'язком змістової й процесуальної сторін процесу навчання і залежить від особливостей організації навчально-виховної діяльності студентів. Науковість навчання визначається не власним об'єктом знань, а тим шляхом, яким викладач підводить студентів до розуміння різних суспільних явищ, процесів. Це шлях міркувань, роздумів, спостережень, висування гіпотез, розв'язання завдань і проблем дослідницького характеру тощо.

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. – Т. 4 / Аристотель. – М., 1983.
2. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М. : Канон, 1994.
3. Вербицька П. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку / П. Вербицька. – К. : Генеза, 2009. – 168 с.
4. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М. : Харвест ; АСТ, 2001.
5. Дробязко С. Г. Генезис гражданского общества и основные этапы его развития / С. Г. Дробязко // Экономика. Управление. – 2002. – № 1. – С. 21–23.
6. Каган М. С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы / М. С. Каган // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 6. – С. 51–52.
7. Локк Дж. Про політичне чи громадянське суспільство : Про початки політичних суспільств / Джон Локк // Два трактати про врядування / Джон Локк. – К. : Основи, 2001. – С. 170–194.
8. Нестеренко Г. Громадянське суспільство як сфера самоорганізації соціуму / Г. Нестеренко // Особистість у системі соціальних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. – Х., 2005. – С. 278–281.
9. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея : Україна на тлі європейських процесів : Компаративні нариси / Пасько І., Пасько Я. – Донецьк : Східний видавничий дім, 1999. – 184 с.
10. Пометун О. Громадянська освіта : метод. посіб. для вчителя / О. Пометун. – К. : Етна-1, 2008. – 96 с.
11. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2007. – № 2. – С. 3–5.

The article substantiates theoretically the system of civil education and determines its role in scientific and pedagogical practice of teaching subjects of philosophical cycle. The historiosophical tendencies of the development of the citizenship combined with patriotic, national and universal human feelings are also described here.

Key words: citizenship, civil society, civil education.

УДК 141.7

ББК 87.6

Наталія Фреїк, Йосип Цимбрикевич

ЖИТТЯ І ЕНТРОПІЯ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВПЛИВУ

У статті аналізується життя з точки зору фізики, взаємодія життя й ентропії на різних рівнях розвитку аж до людини та людського суспільства.

Ключові слова: життя, ентропія, смерть.

Людина і суспільство є найскладнішими для пізнання, розуміння та зміни. Актуальним стало не тільки пізнання людини в системі людина – суспільство, але й у